

Az egyetemi és főiskolai filozófia oktatás főbb problémái

Az elmúlt évtized alatt az egyetemeken, főiskolákon bevezetett marxizmus–leninizmus oktatás — és vele a marxista filozófia oktatása — jelentős fejlődésen ment keresztül. Ez a fejlődés azonban korántsem volt egyenesvonalú, eredendően magában hordozta azokat a hibákat, fogyatékoságokat is, amelyek minden nagy feladat velejárói, különösen akkor, ha végrehajtásához a kezdet kezdetén nem állnak rendelkezésre kellő számban képzett és tapasztalt káderek. A marxizmus–leninizmus oktatás kezdetén jelentkező hibák hol erőteljesebben, hol gyengébben hatottak, annak megfelelően, hogy milyen volt a politikai helyzet. A politikai vezetésben elkövetett hibák az egyetemi hallgatókon kívül negatívan hatottak az oktatókra is: zavarták fejlődésüket, oktató-nevelő munkájukat gyakran dogmatikussá tették. Munkájuk egyrészt jóakarató segítőkézség, másrészt nyílt és burkolt rosszakarat, közömbös lenézés felemás légkörében folyt. Mindennek ellenére, az eléjük állított feladatokkal való küzdelem közben, számosan a marxista filozófia egyre jobb propagandistájává kovácsolódtak, munkájuk alapvetően pozitív, a kultúrforradalmat segítő, amely alakította az ifjú értelmiségiek világnézetét.

A filozófiaoktatás problémáinak tárgyalása során szükséges ez a visszapillantás a múltra, mert így válik érzékelhetővé, hogy a jelenlegi hibák, fogyatékoságok nem a kezdet gyermekbetegségeiként, hanem a fejlődés eredményeiben jelentkeztek. Olyan körülmények között, amikor a marxizmus–leninizmus tanszékek túnyomó többségükben az egyetemeken gyökeret eresztettek, amikor felkészültségük és tudományos munkájuk alapján kivívták az egyetemek professzorai, szakoktatói elismerését, amikor a hallgatók a marxizmus–leninizmus tárgyait tudományként elismerik és tanulmányozzák. A Politikai Bizottság 1959. augusztus 18-i, „A marxizmus–leninizmus egyetemi és főiskolai oktatásáról” szóló határozata megjelölte az előttünk álló főbb feladatokat. Alapvető feladatként a *szocialista világnézetű nevelőmunka hatékonyságának fokozását* jelölte meg. Ezt követően az MSZMP VII. kongresszusa meghatározta az oktatásügy továbbfejlesztésének főirányát, az egyetemek, főiskolák feladatává a kommunista szakemberképzést tette. A kongresszus után megkezdődött az oktatásügy, benne a felsőoktatás reformja, korszerűsítése. E nagy munka közben, vele összefüggésben, kell a marxizmus–leninizmus oktatást, ezen belül a dialektikus és történelmi materializmus oktatást színvonalasabbá, hatékonyabbá tennünk.

Az egyetemeken, főiskolákon rendezett viták, megbeszélések sok hasznos gondolatot járultak hozzá, hogy tartalmi, módszertani és szervezeti tekintetben kialakuljon a marxizmus–leninizmus oktatás továbbfejlesztésének iránya, hogy konkrétan lássuk a feladatokat.

Egyes tanszékeken a viták, megbeszélések alkalmával túl nagy hangsúlyt kapott a marxizmus–leninizmus oktatás „reformja” és „korszerűsítése”. Néhány oktató ilyen vagy olyan tekintetben eredendően új módon akarja oktatni a marxizmus–leninizmust. Pl. a Veszprémi Vegyipari Egyetemen a reform következtében a dialektikus és történelmi materializmust koncentrált formában két hónap alatt akarják a hallgatókkal elsajátíttatni. Ez a két hónap lényegében egy hónapot jelent, mert a filozófia tanítása mellett még a matematikát is ugyanabban az időszakban tanítják. A veszprémi egyetemi reformkísérlet módszertani jellegű: a hallgatók sűrítve egyszerre két tárgyat tanulnak, és utána közvetlenül vizsgát tesznek. Így tanítják a marxizmus–leninizmus mindhárom alkotórészét. Az eddigi tapasztalatok enyhén szólva nem biztatóak. A hallgatók világnézetének átalakítása vagy ennek megalapozása ilyen rövid idő alatt nem mehet végbe. Mindenesetre a filozófiaoktatás ilyen átalakítása nem helyénvaló, ebben tükröződik az is, hogy a reform jegyében valami kardinális változást akarnak eszközözölni a filozófia oktatásban. A dialektikus és történelmi materializmus oktatásával összefüggésben a „reform” és „korszerűsíté-

tés" csak bizonyos megszorításokkal helyes. Ezek túl széles fogalmak ahhoz, hogy a legfontosabb kérdésekre irányítsák a figyelmet. A népi demokráciákban, a Szovjetunióban van oktatási reform és korszerűsítés, de a marxizmus—leninizmus vagy a filozófia oktatással kapcsolatban annak továbbfejlesztéséről beszélnek. Semmi sem indokolja, hogy mi reformról, korszerűsítésről beszéljünk. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1957 óta a marxizmus—leninizmus egyetemi oktatásáról két ízben is megfelelő határozatokat hozott a munka megjavítására, megjelölve a továbbfejlesztés irányát. Más tudományok oktatása évek, sőt évtizedek óta nem került elemzés, vizsgálat alá, a tudományos megismerés egyre több ténnyel tette gazdagabbá a tudományokat, ennek következtében az oktatott anyag egy része elavult, tudománytörténeti ténnyé vált, elvesztette aktualitását, összefüggését a gyakorlat szükségleteivel. Ez a hallgatók képzésében szükségtelen pluszként, korszerűtlen tananyagként jelentkezett.

A marxizmus—leninizmus, a filozófiaoktatás fejlesztése tekintetében nem egészen erről van szó, hanem arról, hogy azt és úgy tanítsuk, amivel s ahogyan a legnagyobb hatást érjük el a hallgatók kommunista világnézete kialakításában. Ezt az elmélet és gyakorlat jobb összekapcsolásával, a szocializmus építése során az életben felmerült világnézeti, politikai kérdések elemző, nevelőhatású megválaszolásával érhetjük el. Fontos feladat, hogy az oktatás során vulgarizálás nélkül, fokozottabban biztosítsuk az egyetemek jellegének megfelelő szaktárgyakhoz való kapcsolódás követelményének érvényre jutását.

A marxizmus—leninizmus, korunk leghaladóbb, legforradalmibb osztályának világnézete. Olyan világnézet, olyan tudomány, amelynek a gyakorlatban sokszorosan igazolt tudományos törvényei felhasználásával egy új világot építünk. Ezek a törvények a nemzetközi munkásmozgalom, a természet átalakítás tudományosan általánosított tapasztalataiból adódnak. Ezzel a világnézettel, ezzel a tudománnyal kell felvérteznünk az egyetemi hallgatót. Az oktatás folyamatában mindig szemünk előtt kell lebegjen: azért tanítjuk ezt a világnézetet, hogy a hallgatók megértsék a múltat, a jelent és a jövőt, hogy világosan lássák helyüket, szerepüket, feladatukat. Lássák a grandiózus terveket s benne életüknek célját és értelmét, a küzdelmet, amelyet a cél elérése érdekében vívni kell, amely végeredményben boldoggá teszi. A hallgatók olyan fiatal emberek, akik a ma problémáiban élnek, reménytelen várakozással néznek a jövő elé, a legkülönbözőbb egyéni válságokat és csalódásokat élik át, de van érzékük az igazság iránt, nézeteik viszont többnyire még határozatlanok és kiforratlanok, telve vannak a régi és az új, a kapitalizmus és a szocializmus ideológiájának ellentéteivel. Az egyetemi hallgatóknak mint jövőendő értelmiségieknek, a marxizmus—leninizmus adja meg azt a biztos elméleti és módszertani alapot, amellyel tájékozódni tudnak a társadalmi életben.

A filozófiaoktatás továbbfejlesztésével kapcsolatos tanszéki vitákon különböző vélemények csaptak össze arról a kérdésről, hogy az egyetemek jellegének megfelelően a három alkotórész közül melyik a főtárgy, mintegy fontossági sorrendet állítva fel a marxizmus alkotórészei között. Az orvosegyetemeken, művészeti főiskolákon stb. a filozófiát, műszaki és agráregyetemeken a politikai gazdaságtant tartják — különösen a szakok oktatói — főtárgynak vagy legfontosabb tantárgynak. Ez az álláspont sem az egyik, sem a másik esetben nem helyes.

A különböző főiskolákon, egyetemeken folyó politikai gazdaságtan oktatást össze lehet hasonlítani, meg lehet állapítani, hogy két főiskola viszonylatában melyikben van több vagy nagyobb funkciója a politikai gazdaságtannak. Ez az összehasonlítás jogos. Azonban nem lehet összehasonlítani különemű, különböző funkciójú dolgokat. Különösen hibás, ha az összehasonlításból következtetéseket akarnak levonni az oktatásra vonatkozóan. Először azért, mert a kérdésfeltevés eleve hibás, különböző funkciójú tudományokat akar összehasonlítani, pl. a politikai gazdaságtan a társadalom gazdasági folyamatainak, gazdasági törvényszerűségeinek feltárásával mutatja meg a szocializmus, kommunizmus szükségzerű győzelmét és a feladatokat. Ez a szerepe minden egyetemen, főiskolán megvan. Műszaki vagy agrármérnökképző egyetemeken ehhez pluszként kapcsolódik, hogy marxista gazdasági szemléletet alakítson ki a hallgatókban. Ezekben az oktatási intézményekben nagyobb a lehetőség az intézmény jellegéhez való kapcsolódáshoz. A filozófia minden egyetemen kifejezetten világnézetet, elméleti és módszertani alapot ad a jövőendő értelmiségieknek. Művészeti főiskolákon vagy más, az ideológiai kulturális területre felkészítő egyetemeken a filozófiaoktatásnak alapvető, általános funkciója mellett megfelelő ismereteket kell adnia a kulturális területen folyó világnézeti harchoz. Művészeti főiskolákon mélyebb ismereteket kell adnia, mert az ideológiai, kulturális életben nyíltan és burkoltan jelentkező retrográd filozófiai irányzatokkal való polémia nagyobb felkészültséget követel. A tudományos szocializmus egyfelől a szintézisét adja a politikai gazdaságtannak és a filozófiának, másfelől a legkonkrétebben kapcsolódik a kor politikai gyakorlatához, mintegy realizálja az elméleti alapokat. A marxizmus egészén belül sajátos szerepe

van, mert a szocialista-kommunista társadalom kivívásának és felépítésének elméletével, taktikájával foglalkozik, mert a másik két tárgyhoz viszonyítva, a legkövetlenebb és legátfogóbb kapcsolatban van a társadalommal. Kifejezetten a hallgatók tudományos politikai meggyőződésének kialakítását szolgálja. A tudományos szocializmusnak egyetlen karon, egyetlen más főiskolán sincs sem kisebb, sem nagyobb szerepe. Ez érthető, mert egyetemünk, főiskoláinkon kommunista szakemberek képzése folyik, és nem politikusokat képeznek. A politikai élet irányítóit az élet, a gyakorlat termeli ki magából. Másodszor nem helyes a főtárgy megjelölése azért sem, mert abból logikailag az következik, hogy a másik kettő az nem főtárgy. Ez sérti a marxizmus—leninizmus egységét. Ennél a kérdésnél felvethető, vajon miért dolgozták ki Marx és Engels a politikai gazdaságtant, miért dolgozták ki a marxista filozófiát? Nem valamiféle „l'art pour l'art”-ként, hanem a tudományos szocializmus megalapozásáért, hogy elméletileg megalapozzák és indokolják a tudományos szocializmust.

A marxizmus—leninizmus egységes elméletéből alkotórészeinek egyikét sem emelhetjük ki főtantárgyként, mert erre nincs alapunk. Szükség van azonban arra, hogy az egyetem, főiskola jellegét figyelembe véve az egyetemi szakképzés tárgyaihoz szervesen kapcsolódva oktassuk a marxizmust. Ezt figyelembe véve, a legnagyobb követelmények a filozófia oktatásával szemben adódnak, s ez összefügg a filozófia tárgyával. A hallgatókhoz e követelmények teljesítésével közelebb vihetjük a marxista filozófiát, elősegíthetjük, hogy megértsék tanulmányozásának szükségességét szakmai fejlődésük szempontjából. Felkelti érdeklődésüket, ily módon a neveléshez kedvező feltételeket teremt. Ezért „célszerű, ha a marxizmus—leninizmus tanszékek oktatói törekednek arra, hogy az adott egyetem jellegének megfelelő alapvető szakismereteket megszerezzeik, másrészt szoros kapcsolatot teremtsenek a marxizmus—leninizmus oktatás szempontjából legfontosabb szaktanszékekkel (matematika, fizika, biológia, történelem stb.)” Szükséges hangsúlyozni, hogy egyetemünk, főiskoláink többségén ezt a feladatot még nem oldottuk meg, és komoly erőfeszítéseket kell tennünk a lemaradás felszámolására. Az egyetem jellegét figyelembe véve a filozófiaoktatás követelményét azonban nem szabad eltúlozni, egyoldalúan hangsúlyozni. Semmiképpen sem lehet egyetérteni azzal, hogy a marxista filozófia alapvető kérdései feloldódjanak a szaktudományokban, hogy eltűnjön a lényeg, a legfőbb cél: a hallgatók kommunista világnézetének kialakítása. Minden egyetemen a marxista filozófia, a dialektikus és történelmi materializmus alapjait kell oktatnunk. A legáltalánosabb tételeket, kategóriákat, összefüggéseket és törvényeket kell megtanítanunk, úgy, hogy mindez együttvéve a hallgatók világnézetévé váljon. Ezeket az alapkérdéseket a szaktudományokkal szerves kapcsolatban kell kifejteni. A szaktudományokból mint a gyakorlat során szerzett tapasztalatokból kell kivonni a filozófiai tételeket, és bennük megmutatni létezésüket, érvényesülésüket. Az oktatás során vigyázni kell arra, hogy az egyetemi jellegnek megfelelő szaktudomány elméleti-filozófiai kérdései a kifejtés során ne önállósuljanak, ne váljanak külön problémává, hanem érzékelhető legyen az alapvető filozófiai kérdéssel való kapcsolatuk, valamint meg kell mutatni az adott probléma helyét, az állásfoglalás következményeit a világnézeti harcban. A provinciális befeléfordulás veszélye fennáll; van olyan veszély, hogy egyes oktatók nagy gondot fordítva a szaktudomány filozófiai problémáira, szakkérdések részletes magyarázásába bocsátkoznak, és a filozófiai témák alapvető kérdéseinek megértésére nem fordítanak elég nagy gondot. A szaktudományban jelentkező filozófiai probléma helyes megoldásának a marxista filozófia igazolásaként kell szolgálnia. Egy pillanatra sem téveszthetjük szem elől, hogy a hallgatókat meg kell nyernünk, meg kell győznünk a dialektikus materialista világnézet igazságával úgy, hogy az világnézetévé váljon.

A felsőoktatási reform egyik alapvető követelménye, hogy az oktatásban jobban érvényesüljön az elmélet és a gyakorlat kapcsolata, közelebb kerüljön egymáshoz az oktatás és az élet. Ha az egyetemi-főiskolai filozófiaoktatásban oktató-nevelőmunkánk hatását kívánjuk fokozni, akkor ugyancsak az elmélet és a gyakorlat szorosabb kapcsolatát szükséges megvalósítanunk. Ez a követelmény nem új szempont oktatómunkánkban. Azt sem mondhatjuk, hogy ezen a téren nincsenek eredményeink. Különösen az utóbbi két-három esztendőben értünk el eredményeket, mindenekelőtt a marxizmus-leninizmus eszmei tisztaságáért a revisionizmus és a dogmatizmus ellen folytatott ideológiai harcban. Több vonatkozásban sikerült leküzdeni oktató munkánkban mind az absztrakt elméletieskedést, a filozófia és a politika merev szétszakítását és szembeállítását, mind az egyoldalú praktícizmust, a filozófia és a politika különbözőségének elmosását, a kettő vulgarizált egyégyolvasztását. Egyre több az olyan oktató, aki oktató-nevelő, valamint tudományos munkájában is az egyetem jellegének megfelelő szaktudomány világnézeti problémáival foglalkozik, és ezen keresztül jobban megközelelti a hallgatók gondolatvilágát, azt eredményesen befolyásolja.

Ami új e vonatkozásban, az elsősorban az a hangsúly, amellyel a problémát fejlődésünk jelenlegi szakaszában felvetjük: az elmélet és a gyakorlat egységének követelményét sokkal inkább, mint bármikor az oktatás központi kérdésévé kell tennünk. Megvalósítására az eddiginél céltudatosabban, átgondoltabban és sokoldalúbban kell törekednünk. Eredményeink nem homályosíthatják el a még meglevő komoly fogyatékoságokat, még akkor sem, ha ezek egy része azokból az adottságokból következik, amelyek gátként jelentkeznek az elmélet és a gyakorlat követelménye érvényre juttatásában.

Milyen általános és főbb vonásokban lehetne összefoglalni az elmélet és a gyakorlat kapcsolatának követelményeit?

1. Úgy kell tanítanunk, hogy a hallgatók előtt a dialektikus és történelmi materializmus alapvető tételei, mint a társadalmi fejlődés és a tudományos megismerés fejlődésének eredményei jelenjenek meg, megmutatva, hogy az adott tételek a társadalom és a tudományok fejlődése következtében nem maradnak változatlanok.

2. Oktatásunk adóján választ az adott társadalmi fejlődési korszak (szakasz) gazdasági, politikai és ideológiai fejlődése által felvetett legfontosabb világnézeti problémákra.

3. Figyelembe kell venni az egyetem jellegéből adódó szaktudományok világnézeti kérdéseit, azt, hogy az illető egyetem, főiskola által képzett szakemberek egyetemi hallgató korukban és azután milyen világnézeti problémákkal kerülnek szembe.

4. Oktatómunkánk során a burzsoá és a kispolgári világnézet, ideológia leginkább élő és hatékony formáival, érveivel polemizáljunk.

5. Mindezek alapján szükséges, hogy filozófiai oktatásunk eredményeképpen egy jó értelemben vett „életfilozófiát” adjunk az ifjúságnak, vagyis oktatásunk konkrétan szolgálja a szocialista ember erkölcsi-tudati képzését.

Az elmélet és a gyakorlat egysége — az egyetemi dialektikus és történelmi materializmus oktatásában — a fenti követelmények teljesítése nélkül nem valósítható meg a kívánt színvonalon. Vannak olyan egyetemek, főiskolák, ahol a feltételek, adottságok ellentmondanak egyik-másik követelmény magas színvonalú teljesítésének. Több egyetemen és főiskolán a marxizmus-leninizmus oktatása a dialektikus és történelmi materializmussal kezdődik. Ebből adódik, hogy az első két, jobb esetben a harmadik szemeszterben lezárul a filozófiaoktatás. Ez az időszak több szempontból kedvezőtlen a filozófia színvonalas, az elméletet a gyakorlattal jól összekapcsoló meggyőző oktatása számára.

Először: azért, mert a dialektikus és történelmi materializmus és a szaktudományok között szoros kapcsolat van, tárgyat tekintve az előbbi a természet, a társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb törvényeit, míg az utóbbi a világ egy szűkebb területének konkrét törvényeit vizsgálja. Az általános és egyes belső szükségszerű összefüggése realizálódik a filozófia és a szaktudományok tárgya kapcsolatában. Az oktatás folyamatában ettől nem lehet eltekinteni, az általános törvény érvényesülését konkrét törvényekben kell kimutatni, létezését konkrét törvényekkel lehet bizonyítani. Az elsőéves egyetemi-főiskolai hallgatók olyan időszakban tanulmányozzák a filozófiát, mikor még nincsenek egyetemi szintű szaktudományi ismereteik, éppen azokat a szaktudományokban felmerülő kérdéseket nem ismerik, amelyek világnézetiileg a legproblematiszababbak. A filozófia-oktatás számára nélkülözhetetlen bizonyos mennyiségű tudományos tényismeret. Ha ez a tényismeret csak középiskolai szintű, akkor az erre épülő filozófiai általánosítás nem haladhatja meg a középiskolai színvonalat. De nemcsak arról van itt szó, hogy színvonal-különbség alakul ki a filozófiai ismeretek és a szaktudományi ismeretek között, hanem arról, hogy a tudományt, tudományos színvonalat tisztelő hallgatók éppen a színvonal-különbség miatt kétségbe vonják a dialektikus materializmust mint tudományt, „jobbik esetben” oktatójuk tudását, felkészültségét, ez lerontja az oktató-nevelő munka hatását.

Másodszor: az egyetemre bekerült hallgatók az első évben, amikor a dialektikus materializmust tanulják, emberi fejlődésük olyan szakaszában vannak, amikor nézeteik még kialakulatlanok. Az egyetemi létkör, az áttérés a középiskolás tanulási módszerről az új, kötetlenebb tanulási módra, az új helyzet, az új ismeretek elnyomják bennük az alighogy megfogalmazódott világnézeti kérdéseket, arra törekszenek, hogy betű szerint megtanulják a tananyagot. Filozófiai tanulmányok folytatásához egy bizonyos érettség szükséges. A tapasztalat sok esetben azt mutatja, hogy elsőéves egyetemi, főiskolai hallgatók nem tudnak megbirkózni megfelelő szinten a filozófiai tananyaggal. A hallgatók számára mégis csak hozzáférhetőbbek a filozófiai absztrakcióknál konkrétebb, például politikai gazdaságtani kategóriák, összefüggések.

Harmadszor: az a kíváncsi, amely elsősorban néhány szaktudomány képviselőjéül ered, hogy az egyetemi évek elején folyják a filozófiaoktatás, nem megalapozott. Eltekint attól, hogy a dialektikus és történelmi materializmus elmélet és módszer egy-egy részére. Eltekint attól, hogy az elmélet és módszer kapcsolatában az elmélet jelenti a fő oldalt, hogy az elmélet történetileg elsődleges a módszerrel szemben. Ahogy a matemati-

kában először meg kell érteni, meg kell tanulni a differenciál-integrál számításot ahhoz, hogy azt alkalmazni lehessen, úgy a dialektikus materializmust is előbb el kell sajátítani, mégpedig olyan színvonalon, amilyen színvonalon a szaktudományok oktatása folyik, mert csak így válik használható tudományos módszerré.

Negyedszer : tekintetbe kell vennünk, hogy a szaktudományok oktatása terén lojális politikai együttműködés ellenére, egyes szubjektive jószándékú oktatók részéről találkozunk még pozitívizmussal, a tudományos fejlődés melléktermékeként jelentkező világnézeti bizonytalansággal, idealizmussal. Ez még indokoltabbá teszi, hogy a marxista filozófia oktatása legalább az egyetemi évek derekán kerüljön sorra.

A jelenlegi filozófia oktatás-nevelés több helyen még meglévő hibája, hogy nem mutatják meg a dialektikus materializmus belső logikáját. A filozófia — mint minden más — oktatás mozaikszerűen épül fel, de ebből nem következik, hogy a témák, témakörök közötti összefüggést, logikai egységet elhanyagoljuk. A dialektikus materializmus belső struktúrája nem az egyszerűtől a bonyolult felé való haladást reprezentálja. Nem tűzhetünk ki olyan célt, nem léphetünk fel olyan igénnyel, hogy egy-egy téma szemináriumon történő lezárásával a felmerülő kérdéseket a hallgatók teljesen megértésük. A következő témák megértése visszahat az előző témák tartalmának alaposabb, mélyebb megértésére. A dialektikus materializmus egységes világnézet, melyet a hallgatóknak először témák egymásutánjában kell végiggondolni és megérteni, majd utána az egészet mint egységet kell megérteni. Nem értheti a hallgató az anyag fogalmát, a filozófia alapvető kérdését, a filozófia ismeretelméleti és osztálygyökereit stb. anélkül, hogy ne tanulta volna a tematika végén szereplő ismeretelmélettel foglalkozó témát. Az oktatás folyamatában biztosítani kell, hogy a hallgatók a dialektikus materializmust mint egészet átgondolják és előttük a fő összefüggések világossá váljanak.

A filozófiaoktatás megjavítása, színvonalasabbá tétele felveti a marxizmus—leninizmus másik két alkotórészeivel való kapcsolat kérdését, elsősorban a történelmi materializmus és a tudományos szocializmus kapcsolatának problémáját. A tanszéki és más értekezleteken, vitákon rendszerint felmerül a marxizmus tárgyak közötti átfedés, a tárgyak közötti kapcsolat kérdése. Kiindulópontként kell elfogadnunk, hogy a marxizmus—leninizmus egységes egész, amely három, viszonylag önálló alkotórész egysége. Mint elmélet, a nemzetközi munkásmozgalom, a szocializmus építésének általánosított tapasztalata. A marxizmus—leninizmus alkotórészei oktatási tematikájában, programjában szükségképpen azonos témák is szerepelnek. A történelmi materializmus oktatása során foglalkozunk pl. a társadalmi forradalom, osztályok, osztályharc, termelőerők és a termelési viszonyok dialektikájával stb. Ezekkel a témákkal a tudományos szocializmus, illetve a politikai gazdaságtan is foglalkozik. Véleményünk szerint itt nem az a probléma, hogy mindhárom vagy két tudomány foglalkozik ugyanazzal a témával, hanem az, hogy esetenként az oktatás folyamatában egy bizonyos teljességre való törekvés nyilvánul meg előadásokon vagy szemináriumokon. Ennek az a következménye, hogy ugyanazt mondják el, ugyanúgy érvelnek az egyik, mint a másik tárgy oktatói. Nem helyesek azok a törekvések és javaslatok, amelyek arra irányulnak, hogy egyes témákat hagyjunk ki, akár a történelmi materializmus, akár a tudományos szocializmus vagy politikai gazdaságtan programból. Ami az adott tudomány szervezete, azt helytelen lenne kiiktatni a tematikából, programból. A marxizmus—leninizmus alkotórészei több közös problémával foglalkoznak, de mindegyik másképp, más aspektusból vizsgálja ugyanazt a kérdést. Más-képp kell megválaszolja, más módon, más érvekkel kell bizonyítsa a marxista megoldást a filozófia, mint a tudományos szocializmus vagy a politikai gazdaságtan. Éppen ezért a történelmi materializmus oktatását filozofikusabbá kell tenni anélkül, hogy az gyakorlattól való elszakadást jelentse. Ennek kimunkálása még előttünk áll.

A filozófiai oktató-nevelőmunka továbbfejlesztése tekintetében egyik igen fontos feladat tartalmilag és módszertanilag megfelelő színvonalas jegyzetek, tankönyvek készítése, kiadása. A filozófiaoktatás jegyzet és oktatási segédanyagok kiadásával elmaradt a szaktudományokhoz képest. Az oktatásban egyre égetőbb szükségletként jelentkeznek a hallgatók és oktatók részéről egyaránt, hogy az egyetemek, főiskolák jellegének megfelelő tudományosan és pedagógiaiailag jó jegyzetek álljanak rendelkezésükre. A filozófiai jegyzetek hiánya semmiképpen sem indokolt. Az elmúlt 10 év alatt a filozófiai oktatók nagy tapasztalatra tettek szert, számosan vannak, akik az egész filozófiai kollégium anyagát már több alkalommal előadásokban megtartották. Széleskörű kollektív összefogással meg kell kezdeni az egyetemek jellegének megfelelő jegyzetek készítését külön az orvostudományi egyetemek, az agrárjellegű mezőgazdasági intézmények, bölcsészkarok és pedagógiai főiskolák részére. Ezt a munkát a Filozófiai Szakbizottság mellett működő albizottságoknak (Filozófiatörténeti, Dialektikus materializmus, Történelmi materializmus) kell irányítani. A jegyzetírás késlekedése, a jelenlegi állapot fenntartása nagymértékben akadá-

lyozza a filozófiai oktató-nevelő munka hatásának fokozását, gátolja a filozófiai oktatás módszertanának kidolgozását is. Szükséges a jegyzetírás azért is, mert a tankönyvként használt „Marxista filozófia alapjai” beszerzése időnként komoly nehézségekbe ütközik, és ez zavarja az oktatás egész folyamatát.

Az egyetemi filozófiai oktatás továbbfejlesztésének egyik fő területe a marxista filozófia alapjait meghaladó különböző speciális kollégiumok kötelező és fakultatív formáinak bevezetése. Az elmúlt évben már néhány egyetemen kísérletek történtek speciálkollégiumok indítására. Ezeket a speciálkollégiumokat a hallgatóság nagy érdeklődéssel fogadta. Szükséges, hogy a filozófiai tanszékek, szakcsoportok felismerjék a speciálkollégiumokban rejlő nagy lehetőségeket. A jelen időszakban ateista speciálkollégiumok folynak néhány egyetemünkön. A feltételektől függően valamennyi egyetemen és főiskolán felhasználva a Művelődésügyi Minisztérium által szervezett „A vallások és az ateizmus története” tanfolyam anyagát, meg kell indítani az ateista speciálkollégiumokat. A speciálkollégiumok nagy lehetőséget adnak arra, hogy a hallgatóság érdeklődő részét felvértezzék olyan ismeretekkel, melyek birtokában jövőendő munkaterületükön aktívan bekapcsolódhatnak az ideológiai harcba. A filozófiai tanszékeken dolgozó oktatóknak fokozatosan fel kell készülniük közérdeklődésre számot tartó etikai, a természettudomány világnézeti kérdései, esztétikai, nacionalizmus kérdései stb. speciálkollégiumok tartására.

Tanszékeinknek mindent el kell követniük, hogy a tehetséges, a filozófia egyes kérdései iránt érdeklődő hallgatóságot hozzásegítsék a marxista filozófia alapjainál mélyebb ismeretek szerzéséhez. Hasznos lenne, ha a filozófiai tanszékek, szakcsoportok e szempontból is szorosabbra fűznék kapcsolataikat az egyetemi KISZ szervezetekkel.

Az oktató-nevelőmunka színvonalának javítása megköveteli, hogy az eddigieknél fokozottabban és tudományos rendszerezettséggel foglalkozzunk a filozófiaoktatás módszertani kérdéseinek kidolgozásával. A módszertani kérdések kidolgozása terén egész felsőoktatásunkban elmaradás van. Ez a helyzet azonban nem menthet fel, nem nyugtathat meg bennünket. Az elmúlt évek során nagyon sok szó esett, sok vita és értekezlet volt módszertani kérdésekkel kapcsolatban. Ennek ellenére oktatómunkánkat módszertanilag még az „ahány ház, annyi szokás” közmondás jellemzi. Módszertani szempontból sok helyen esetlegesség, következetlenség tapasztalható, az ösztönösség nyomja rá bélyegét a filozófiai oktató-nevelőmunkára. A tanszék- és szakcsoportvezetők tekintsék egyik legfontosabb feladatuknak az oktatási módszerek állandó tökéletesítését, a tapasztalatok általánosítását, és meg kell kezdeni a filozófiai oktatás metodikájának a rendszeres tudományos kidolgozását.

Révész Ferenc

Szabó Kálmán: A szocialista tervszerűség elméleti kérdései.

(Kossuth, 1960.)

Szabó Kálmán könyve azon — sajnos napjainkban meglehetősen ritka — közgazdasági disszertációk közé tartozik, melyek valósággal igénylik a filozófiai elemzést. A tanulmány gondolatmenete, az egyes kategóriák kibontása, az a szigorúan kritikus szemlélet, amely semmit sem fogad el „természetesnek”, és mélyre néz a közhelyszámba menő tételeknek is, arról tanúskodik, hogy a szerző alaposan ismeri a dialektikus materializmust, és gyümölcsözően tudja azt alkalmazni a maga területén.

Szabó Kálmán szemmeláthatóan megkísérli azt a módszert követni a szocializmus közgazdaságtanában, melynek mindmáig utólréhatetlen remekét Marx Tőkéje jelenti. Nem mondhatunk nagyobb dicséretet könyvről, mint azt, hogy kísérletét lényegében sikeresnek tekintjük. E recenzió kizárólag ebből a szempontból fogja

megvizsgálni a tanulmányt, nem tekinti tehát feladatának az abban foglalt összes közgazdasági probléma ismertetését. Ha Szabó Kálmán munkáját a fenti aspektusból vizsgáljuk, a következőkben jelölhetjük meg alapvető pozitívumait:

1. A tervszerűséget a szocialista gazdasági viszonyok *tárgyias* vonásaként vizsgálja.

2. Elemzése a jelenségtől a lényeg felé halad, feltárja a vizsgált kategória belső ellentmondásait, és ezek vizsgálatából, az ellentétek egységéből és harcából vezeti le a jelenség mozgását.

3. Éles polémiát folytat a különböző helytelen vagy ellentétes nézetekkel.

Előre szeretnénk bocsátani, hogy Szabó Kálmánnál a dialektikus materializmus alkalmazása nem a priori történik, munkájára egyáltalán nem jellemző az az iskolás

stílus, mely a dialektika törvényeit kívülről szerkeszti bele az adott objektumba. Magának a vizsgált anyagnak marxista kezelése veti fel a dialektikus problémákat, melyeket a szerző mindig a konkrét közgazdasági kategóriákba ágyazva old meg, tehát nem tart filozófiai eszme-futtatást közgazdasági helyett. (Ez alól csak az a néhány rész jelent kivételt, ahol a szerző maga is írja, hogy a probléma általános elvi tisztázatlansága miatt kénytelen először elvont formában foglalkozni a kérdéssel.) Vizsgáljuk meg most már konkrétan: hogyan valósulnak meg a tanulmányban az általunk kiemelt szempontok.

Ismeretes, hogy Marx a tőkés termelés vizsgálatát az áruban rejlő érték elemzésével kezdi, mert az értékforma csírájában magában foglalja a kapitalizmus összes ellentmondását. Szabó Kálmán a *tervszerűségben* találta meg ennek szocialista példáját. Ennek feltárása azonban csak akkor lehetséges, ha a tervszerűséget éppúgy objektív tárgyiaságában vizsgáljuk, mint Marx az értéket. A tőkés termelés „titkának” feltárása többek között éppen azért vált lehetségessé Marx számára, mert szakított az ár és érték szubjektív felfogásával. Szabó Kálmán legjelentősebb felismerése szintúgy az, hogy a tervszerűség „a szocialista gazdasági viszonyoknak tárgyias vonása”. (8. o.) Ez abban a közvetlenül érzékelhető jelenségben nyilvánul meg, hogy a gazdasági fejlődés eredményei a szocializmusban — szemben a kapitalizmussal — lényegében megfelelnek a gazdasági cselekvések társadalmilag szándékolt céljainak. (Ez egyben azt is mutatja, hogy e tárgyias vonás nem ölti fel a kapitalizmusra oly jellemző fétisjellegét.) Szabó Kálmán rámutat arra az elterjedt tévhitre, mely szerint a tervszerűség „szubjektívabb”, mint az árforma a kapitalizmusban. E látszat alapja az, hogy a népgazdasági tervek a jogi felépítmény részeként, központi szervek utasítása gyanánt lépnek fel. Valójában világos, hogy a tervet az objektív realitások határozzák meg, másrészt a *tervszerűség*, melyről itt szó van, nem azonos magával a *tervekkel*, hanem úgy viszonylik azokhoz, mint a kapitalizmusban az ár, az áratok kialakító akarati viszonyokhoz. („Miként ott az alkudozás szubjektív előfeltétele a létrejövő árnak, itt a terv szolgál szubjektív feltételül a megvalósuló tervszerűséghez.” 11. o.) Vagyis mindkét esetben arról van szó (most még csak formálisan vizsgálva a dolgot), hogy a folyamat megvalósítói cselekvő emberek, de tevékenységeik ugyanakkor egy *objektíve meghatározott folyamat szükségszerű* láncszemei, melyekben ily módon fel kell tárnunk az őket meghatározó objektív viszonyokat. A szerző rámutat, hogy

pon-tosan így járt el Marx is, amikor az árforma jelenségéből, melyben az objektív és szubjektív egységet alkotó, „kiemelte az objektívét, az absztrakt munkát megtestesítő értéket, és azt a szubjektív vonatkozások elé helyezte.” (12. o.) Csak ez lehet a szocialista tervszerűség objektív tartalma feltárásának is egyetlen járható útja. A szerző egy pillanattal sem feledkezik meg arról, hogy itt csak a *vizsgálat módszere* azonos, miután a konkrét feltételek tartalmilag gyökerében különböznek a kapitalizmus jelenségeitől. Már magának a módszernek a megvalósítása is nehézségekbe ütközik, mert a szubjektív és az objektív összefonódása a szocializmus gazdasági jelenségeiben, különösen a tervszerűség esetében, rendkívül erős. Ez mindenekelőtt abban jelentkezik, hogy a tervszerűség-kategória saját „anyagként” is tartalmaz szubjektív mozzanatot: a gazdasági élet tudatos irányításának tényezőit, a tervezésnek, a termelés szabályozásának rendszerét. Ezek bár a tervszerűség szubjektív mozzanatát alkotják — hiszen „a társadalom által *akart* és elhatározások alapján kitűzött *célok* elérésének *tudatosan* használt eszközeiként funkcionálva játszanak szerepet” (16. o.) — mégis, a tervszerűség kategórián belül csak *objektív* mivoltukban jönnek számításba, vagyis egyrészt mint a *tudatosság objektív szükségszerűsége*, másrészt mint a *gazdasági mechanizmus objektíve létező elemei*. Ez azt jelenti, hogy a tervszerűség-kategória nem tartalmazza például a konkrét bérügyi intézkedéseket a maguk közvetlen formájában, de tartalmazza a béreknek a fejlődés adott fokán szükségszerű rendszerét, melynek létezése objektív szükségszerűség és amely megszabja a bérszínvonal megváltoztatásának lehetőségeit. A szubjektív elemek tehát a tervszerűség-kategórián belül mint objektív feltételek jelentkeznek. A szerző azonban nem áll meg ennek felismerésénél. Kifejti, hogy mindez csak „egyik pólusa annak a mélyebb viszonynak, amit a tervszerűség magában rejt, s ami a kategória lényegét alkotja.” (16. o.) Az utóbbi már *eleve objektív* jellegű, és ez teszi egyáltalán lehetővé a tudatos irányítást. E tényező — legáltalánosabban — a termelőeszközök szocialista tulajdona. Ezen belül az *arányosság* az, melyhez „a tudatosság tényezője közvetlenül kötődik”. Az arányosság meghatározó szerepet játszik a tervszerűség tudatosság-oldalával szemben. Bármily aktív is a tudatosság hatása, szerepe mégiscsak az arányosságra való *visszahatás* formájában nyilvánul meg. Szabó Kálmán ily módon rábukkant a szocialista tervszerűség lényegét alkotó *belső ellentmondásra*: a *magasjokú társadalmi tudatosság szubjektív és az arányosság objektív moz-*

zanatainak ellentmondásos egységére. Hivatkozik Leninre, aki a fentiekkel összhangban úgy határozta meg a tervszerűséget, mint *tudatosan* és állandóan fenntartott *arányosságot*. A továbbiakban a tanulmány külön-külön megvizsgálja az ellentmondás oldalait, majd ezeknek konkrét kölcsönhatását, és ily módon a lényegen keresztül, tipikus mozgásában ragadja meg a tervszerűség szerepét és jelentőségét.

Az elemzést az arányosság vizsgálatával kezdi, mert ez a tervszerűségben belüli ellentmondás „fő oldala”. Kiindul az arányosság szokványos meghatározásából, mely e kategória közvetlenül érzékelhető jelenség-szféráját ragadja meg. E szerint az arányosság — röviden — az újratermelés különböző oldalai közötti viszonyok bizonyos meghatározottsága. Ezzel kapcsolatban általában rá szoktak mutatni, hogy a termelésnek meg kell előznie a fogyasztást, ennek azonban nem szabad elszakadnia a termeléstől, az iparnak gyorsabban kell fejlődnie a mezőgazdaságnál, de az utóbbinak sem szabad elmaradnia a fejlődésben stb. Nyilvánvaló, hogy ezek nagyon tág határok, és a szerző joggal bírálja azt a pusztán empirikus gyakorlatot, mely kizárólag az egyes, önmagában vett konkrét összefüggések mennyiségi megközelítését igyekszik pontosabbá tenni, ahelyett, hogy az arányokat meghatározó *minőségi kritériumokat* tárná fel. Világos ugyanis, hogy az arányok csupán felszínen jelentkező mennyiségi megnyilvánulásai az arányosság minőségi kritériumainak. Hogy maga az arány önmagában véve nem mutatja a jelenség tartalmát, az rögtön világossá válik abból, hogy ugyanazon arány, mely adott időpontban aránytalanságot fejez ki, más időpontban aránytalanságra utalhat, ha közben megváltoznak a feltételek. Az arányosság és arány között tehát hasonló a viszony, mint az érték és csereérték (vagy ár) közt: az utóbbi csupán mennyiségi kifejezése az előbbinek. Az a mennyiségi viszony mármost, melyet arányosnak nevezhetünk, legáltalánosabban a két oldal *egyensúlyát* tétélezi fel. Szabó Kálmán rámutat, hogy az egyensúlyon bizonyos mezőnyön belüli egyezést kell érteni, tehát csak relatív összhangot. (Ennek filozófiai megfelelője a *mérték*.) Az arányok bizonyos megváltozása tehát nem jelent feltétlenül minőségi változást — arányosságból aránytalanságba való átmenetet —, de végső soron valóban ez következik be, ami ismét jól mutatja, hogy az arányosság nem azonos az aránnyal, de ugyanakkor a kettő elválaszthatatlanul összefügg egymással. A szerző ezután továbbmegy egy lépéssel, és rámutat, hogy a közgazdászok az egyensúlyon a kereslet és kínálat összhangját értik.

Vagyis eszerint akkor áll fenn arányosság; ha az újratermelés egyik oldalának kínálata és kereslete relatíve egybeesik az újratermelés másik oldalának hasonló mutatóival. Ennek értékelése már összetettebb vizsgálatokat, a kölcsönös kapcsolatok komplexebb figyelembevételét követeli meg, és ezért jobban érzékelteti az arányosság minőségi jellegét. A tanulmány azonban ezt sem fogadhatja el az arányosság lényegének, többek között azért sem, mert a kereslet és kínálat egyensúlya nem fejez ki mindig arányosságot. Előfordul, hogy a szocialista állam a fejlődés érdekében mesterséges úton (például egyes termékek árának érték alatti megszabásával vagy ennek ellenkezőjével) teremt ideiglenesen összhangot a kereslet és kínálat között, ami éppen azért vált szükségessé, mert aránytalanság áll fenn az adott vonatkozásban. Meg kell tehát találni azt a mélyebb összefüggést, mely magát a kereslet és kínálat alakulását is megszabja. Ez a *termelés és a szükséglet* viszonya. A szerző megállapítja, hogy az arányosság legmélyebb kritériuma, hogy a *termékek termelése kielégítse a termékekre irányuló szükségleteket*. Ez önmagában véve közismert igazság, de Szabó Kálmán igazi mondanivalója tulajdonképpen csak itt kezdődik. Ezután ugyanis a *szükségletek* fogalmát veszi bonckés alá. Megállapítja, hogy a szükséglet fogalma használható szűkebb és tágabb értelemben. A szükségletek tágabb értelemben felölelik a társadalmilag aktív formában létező anyagi szükségletek egész terjedelmét. Ezt jelöli a *tényleges* szükségletek terminussal. A szűkebb értelemben vett szükségletek viszont azok, melyek a fejlődés adott szakaszában minimálisan szükségesek az újratermelés valamely két oldala közötti egyensúlyhoz. Ezt nevezi a szerző *mérlegelt* szükségletnek. A mérlegelt szükségletet tehát az adott viszonyok objektíve determinálják. Ez jelentkezik a felszínen fizetőképes kereslet formájában. A kereslet mélyebb lényege ily módon a mérlegelt szükséglet, mely ugyanakkor mennyiségileg nem feltétlenül azonos vele, ugyanúgy, ahogy a csereérték is különbözhet az értéktől. Az eltérés akkor válik nyilvánvalóvá, amikor a kereslet és kínálat egyensúlyát nem az arányosság alapján (tehát nem az objektív realitásnak megfelelően) hozzák létre, és ennek következtében az egyensúly felborul. Vagyis a kereslet és a mérlegelt szükséglet megkülönböztetése mögött az a probléma húzódik meg, hogy a társadalom az adott kielégítendő szükségleteknek megfelelően használja-e fel a rendelkezésre álló levelet és holt munka tömegét. *Az egyensúly csak akkor lehet szilárd, ha a termelés és a mérlegelt szükségletek megegyezésén alapszik*. Világos ugyanakkor,

hogy az újratermelés részösszefüggései szervesen beleilleszkednek az újratermelés összefolyamatába, és ezért csak akkor lehetnek szilárdan arányosak, ha egyúttal a társadalmi újratermelés szintetikus egyensúlyának is mozzanatai. Miután az arányosság csak a termelés és a mérlegelt szükségletek egyensúlyát tételezi fel, és a mérlegelt szükségletek népgazdasági szinten mindig kisebbek a tényleges szükségleteknél: a társadalmi méretekben megvalósuló egyensúly mindig együttjár a termelt javak és a tényleges szükségletek közötti egyensúlytalansággal. Ily módon a termelés és a mérlegelt szükségletek konkrét egyensúlya ellentmondásos egységet alkot a termelés és a tényleges szükségletek konkrét egyensúlytalanságával. Az arányosság tehát belső ellentmondást tartalmaz, és éppen ez viszi előre a fejlődést. A termelés és a tényleges szükségletek közötti egyensúlyhiány ugyanis labilissá teszi a konkrét arányosságot. Az arányosság mindig csak ideiglenes lehet, miután a szükségletek állandóan növekednek, a mérlegeletlen szükségletek fokozatosan mérlegeltté válnak, a konkrét arányosság felborul, és új arányok kialakítását követeli, melyben a folyamat magasabb színvonalon reprodukálódik. „A gazdasági élet . . . egyensúlya tehát saját belső ellentmondásának — végző soron a felhasználó társadalmi munka és a tényleges társadalmi szükséglet ellentmondásának — a mozgása által halad túl önmagán. Viszont ugyanennek a viszonynak a mozgása vezet el egy másik egyensúly, egy másik konkrét arányosság megvalósulásához is.” (92. o.)

Valóban szép példáját láthatjuk itt a valóság objektív dialektikájának és az ezt felismerő dialektikus elmelelnak.*

A szerző ezután részletesen elemzi az arányosság mozgásának sajátosságait a kapitalizmusban és szocializmusban, és ellentétes jellegüket az alapjukat képező antagonisztikus, illetve nem-antagonisztikus ellentmondásokra vezeti vissza. Később a törvényekkel kapcsolatban abban foglalja össze e differenciát, hogy a gazdasági törvények a szocializmusban *harmonikus*, míg a kapitalizmusban *konfliktusos* tendenciákként valósulnak meg. A különb-

ség abban jelentkezik, hogy a szocializmusban a gazdasági törvények nem éles megszakításokkal, nem hosszabb időszakok pusztá átlagaként működnek, hanem *folyamatosan*, mert az alapvető fejlődésirányoknak állandóan viszonylagos összhangban kell lenniük a törvényszerűségekből kifejeződő követelményekkel (anélkül, hogy ez kizárná az ellentétezők létezését). E differencia lényegi, elvi különbség, mert a termelési viszonyok ellentétes jellegét tükrözi, de ugyanakkor nem zárja ki azt az azonosságot, hogy mindkét esetben *tendencia-törvényekről* van szó. A szerző ezután statisztikai adatok fényében mutatja meg a harmonikus és konfliktusos fejlődés ellentétes jellegét. Szabó Kálmán itt kifejtett nézetei nagy lépést jelentenek előre a különböző helytelen felfogásokkal szemben, melyek vagy abszolutizálják, vagy negligálják a kapitalizmus és szocializmus gazdasági törvényei működésében levő különbségeket.

Azzal, hogy a szerző feltárta az arányosság belső ellentmondását, lehetővé vált számára gyakorlati szerepének és ezzel együtt a tudatos gazdasági irányítás funkciójának megértése is. Az arányosság ellentmondásán belül mindig a mérlegeletlen szükségletek borítják fel az egyensúlyt. Ennek megfelelően a gazdasági irányításnak kettős funkciót kell ellátnia: 1. Védekezni a még ki nem elégíthető aktív szükségletek nyomásával szemben, harcolni a hatásokra létrejött kisebb aránytalanságok leküzdéséért. 2. Gondoskodni kell a tényleges szükségletek kielégítésének objektív feltételeiről, azaz növelni kell a termelést, célszerűen változtatva annak szerkezetét. E kettős — és ugyanakkor egy gyökérből fakadó, egy folyamatot kifejező — feladat realizálódik az operatív és távlati tervezésben!

Az elmondottak akkor válnak azután teljessé, amikor a szerző visszahelyezi az arányosságot a szocialista gazdaság komplex rendszerébe, és így vizsgálja meg sajátosságait. Az elemzés most a lényegből indul ki: a szocializmus alapvető ellentmondásából, melyet a mindenkor termelési színvonal és a mindenkor teljes (tényleges) fogyasztási szükségletek ellentétében jelöl meg a tanulmány. A szocializmus gazdasági alaptörvénye ennek az ellentmondásnak a mozgásában valósul meg! Bár Szabó Kálmánnak ebben a kérdésben is minden bizonnyal igaza van, meg kell mondani, hogy könyvének ez a része kevésbé meggyőző, talán azért, mert itt — ellentétben a tanulmány egészével — a filozófiai fejtegetések jórészt *helyettesítik* a közgazdasági elemzést. Így fordulhat elő, hogy a túlzott általánosításra való törekvés közben az alapvető ellentmondás vonatkozásában eltűnik

*A tényleges és mérlegelt szükségletek megkülönböztetésének fontosságát — szemben azzal, akik ebben üres spekulációt láttak — alaposan „aláhúzza” az SzKP XXII. kongresszusán Hruscsov elvtárs, amikor élesen bírálta ezt a sztálini formulát, mely a *fizetékes kereslet* és a termelés ellentmondásának szükségzerűségét és hasznosságát hirdette. „E nézet követőt — mutatott rá Hruscsov elvtárs — nem zavarta az a körülmény, hogy lényegében igazolták a közszükségleti cikkek hiányát, konzerválták a jegyrendszert és a pszichológiáját”. (Népszabadság” 1961. okt. 18. 19. old.) Szabó Kálmán elemzéséből világosan kiderül, hogy az ellentmondás csak a *tényleges* szükségletek és a termelés adott színvonal között szükségzerű, nem pedig a mérlegelt szükségletek és a termelés között.